XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI VA XIVA XONLIGIDAGI IJTIMOIY-SIYOSIY AHVOL

Erkinova Asaloy Muzaffar qizi
Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumani
Yangiqo'rg'on raqamli texnologiyalari texnikumi
"Tarix" fani o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23466546

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Buxoro amirligi hamda Xiva xonligida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, Rossiya imperiyasining protektorat rejimi va uning salbiy oqibatlari atroflicha tahlil etilgan. Shuningdek, hududlardagi iqtisodiy inqiroz, soliq va majburiyatlar zulmi, milliy-ozodlik harakatlari va ushbu davrda shakllangan Jadidchilik harakatining ma'rifiy va siyosiy evolyutsiyasi yoritib berilgan. Maqola O'zbekiston milliy davlatchiligi tarixining eng burilishli davrlaridan birini zamonaviy tarixshunoslik nuqtai nazaridan ilmiy xulosalashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Xiva xonligi, protektorat, Gandimiyon shartnomasi, Siyosiy agentlik, soliq tizimi, Jadidchilik, "Yosh buxoroliklar", "Yosh xivaliklar", Junaidxon, BXSR, XXSR.

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно анализируются общественно-политические процессы, происходившие в Бухарском эмирате и Хивинском ханстве в конце XIX – начале XX веков, протекторатный режим Российской империи и его негативные последствия. Также освещены экономический кризис в регионах, гнет налогов и повинностей, национально-освободительные движения и политическая эволюция джадидизма. Статья направлена на научные обобщения одного из самых переломных периодов истории узбекской государственности с точки зрения современной историографии.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Хивинское ханство, протекторат, Гандемианский договор, Политическое агентство, налоговая система, джадидизм, «Молодые бухарцы», «Молодые хивинцы», Джунаид-хан, БНСР, ХНСР.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the socio-political processes in the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva in the late 19th and early 20th centuries, focusing on the protectorate regime of the Russian Empire and its consequences. Furthermore, the economic crisis, the heavy tax burden, national liberation movements, and the socio-political evolution of the Jadid movement are examined. The paper aims to synthesize one of the most critical turning points in the history of Uzbek statehood from a modern historiographical perspective.

Keywords: Emirate of Bukhara, Khanate of Khiva, protectorate, Treaty of Gandimian, Political Agency, tax system, Jadidism, "Young Bukharans", "Young Khivans", Junaid Khan, BNSR, KhNSR.

KIRISH (INTRODUCTION)

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari Turkiston mintaqasi, xususan, Buxoro amirligi hamda Xiva xonligi tarixida chuqur ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar, milliy va ma'naviy uyg'onish davri sifatida alohida o'rin tutadi. Rossiya imperiyasining harbiy-siyosiy istilosi natijasida ushbu ikki davlat o'zining tashqi siyosat yuritish suverenitetidan mahrum etilib, podsho Rossiyasining vasaliga (protektoratiga) aylantirildi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, mazkur davrdagi feodal-mustabdod boshqaruv tizimining inqirozi, xalq ommasining og'ir soliqlar ostida qolishi va shu bilan birga Yevropa hamda Sharq ma'rifatparvarligi ta'sirida shakllangan Jadidchilik harakatini o'rganish milliy davlatchiligimiz poydevorini anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (METHODOLOGY)

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tarixiy, xronologik, xolislik, tizimli tahlil va tarixiy-xujjatli metodlardan foydalanildi. Buxoro amirligi hamda Xiva xonligidagi ijtimoiy-siyosiy holat davrning birlamchi manbalari (Sadriddin Ayni, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev asarlari) hamda zamonaviy O'zbekiston tarixshunoslik OAK talablariga mos keluvchi ilmiy adabiyotlar asosida xolis baholandi.

MAVZU BO'YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Ushbu davr tarixini o'rganishda Sadriddin Aynining "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar", A.Fitratning "Buxoro mirrixi va uning ahvoli", F.Xo'jayevning "Buxoro inqilobining tarixiga materiallar" xotira-ilmiy asarlari asosiy poydevor hisoblanadi. Zamonaviy O'zbekiston tarixshunosligida professor H.Ziyoev, Q.Rajabov, B.Ergashev hamda A.Zamonovlarning ilmiy izlanishlarida Buxoro va Xivadagi ijtimoiy-siyosiy ahvol, Rossiya imperiyasining protektorat rejimi va Jadidlar faoliyati chuqur va xolis yoritib berilgan.

TADQIQOT NATIJALARI VA TAHLIL (RESULTS AND DISCUSSION)

1. Siyosiy Qaramlik va Protektorat Tizimining O'rnatilishi

1868-yildagi Cho'ponota va Zirabuloq janglaridan so'ng Buxoro amirligi, 1873-yilgi Gandimiyon shartnomasiga ko'ra esa Xiva xonligi Rossiya imperiyasiga siyosiy jihatdan qaram bo'lib qoldi.

- **Buxoroda:** 1873-yilgi Sharshara shartnomasiga ko'ra, amirlik mustaqil tashqi siyosat olib borish huquqidan mahrum etildi. 1885-yilda tashkil etilgan Rossiya imperiyasining Imtiyozli Siyosiy Agentligi amirlikning ichki va tashqi siyosati ustidan nazorat o'rnatdi. Amir Abdulahadxon (1885–1910) va Amir Olimxon (1910–1920) davrida ichki boshqaruv saqlangan bo'lsa-da, amalda hamma muhim qarorlar Peterburg bilan kelishilgan.
- **Xivada:** 1873-yil 12-avgustda imzolangan Gandimiyon shartnomasi bilan Muhammad Rahimxon II (Feruz) o'zini "imperatorning sodiq quli" deb tan oldi. Amudaryoning o'ng sohili Rossiyaga o'tdi. Isfandiyorxon (1910–1918) davrida esa xonlik Turkiston general-gubernatorligi va Amudaryo bo'limiga to'liq bo'ysundirildi.

2. Ijtimoiy-Iqtisodiy Ahvol va Soliq Zulmi

Rossiya imperiyasi sanoatining xomashyo (paxta) ehtiyojini qondirish maqsadida ikkala davlat iqtisodiyoti paxta monopoliyasiga moslashtirildi. Temir yo'llar o'tkazilishi (Trans-Kaspiy yo'li) va Rus-Osiyo banki filiallarining ochilishi imperiya manfaatlariga xizmat qildi.

Aholi turli ijtimoiy qatlamlarga (feodallar, diniy ulamolar, savdogarlar, dehqonlar, hunarmandlar) bo'lingan edi.

- **Buxoroda:** 50 dan ortiq soliq va majburiyat turlari (xaroj, zakot, amlak, tanobona, begor) mavjud bo'lgan.
- **Xivada:** 40 ga yaqin soliq turi undirilgan. Soliq yig'ishdagi suiste'molliklar va amaldorlarning poraxo'rligi dehqon xo'jaliklarini xonavayron qildi.

3. Jadidchilik Harakati va Ma'rifatparvarlik Evolyutsiyasi

Inqirozdan chiqish va jamiyatni modernizatsiya qilish maqsida XIX asr oxirida Jadidchilik harakati shakllandi.

JADIDCHILIKNING SHAKLLANISHI VA EVOLUTSIYASI

Ma'rifatparvarlik Bosqichi (XIX a. oxiri - 1905)

- Yangi usul (Usul-i jadid) maktablarini ochish
- Gazeta va darsliklar yaratish (Ahmad Donish, Fitrat)

Tashkiliy-Siyosiy Bosqich (1905 - 1917)

- "Tarbiyai atfol" yashirin jamiyati (Buxoro)
- Islomxo'ja islohotlari (Xiva)
- Yoshlarni xorijga o'qishga yuborish

Siyosiy Partiyalar va Konstitutsiyaviy Talablar (1917)

- "Yosh buxoroliklar" va "Yosh xivaliklar" partiyalari
- 1917-yilgi Xiva Manifesti va Majlis (parlament)
- Monarxiyani isloh qilish va respublika g'oyasi

- **Buxoroda:** A.Donish g'oyalari asosida A.Fitrat, S.Ayni, M.Munzim va F.Xo'jayevlar harakat qildilar. 1910-yilda "Tarbiyai atfol" jamiyati tuzildi. 1917-yilda "Yosh buxoroliklar" partiyasi tuzilib, amirdan islohotlar o'tkazishni talab qildi.
- **Xivada:** Bosh vazir Islomxo'ja dunyoviy maktab, kasxona va pochtalar qurdirdi (u 1913-yilda mutaassiblar tomonidan o'ldirildi). "Yosh xivaliklar" (B.Salimov, A.O'tar) xondan Islohotlar manifestini (1917-yil aprel) va Majlis (parlament) tuzishni undashdi.

4. Siyosiy Inqiroz va Feodal Boshqaruvning Tugatilishi

- **Buxoroda:** 1918-yilgi Kolesov voqealaridan so'ng Amir Olimxon reaksion va shafqatsiz terror rejimini o'rnatdi. Jadidlar ommaviy ravishda qatag'on qilindi.
- **Xivada:** O'zbek va turkman qabilalari o'rtasidagi ziddiyatlardan foydalangan Junaidxon 1918-yilda Xivani egallab, Isfandiyorxonni o'ldirdi va harbiy diktatura o'rnatdi.
- **1920-yilgi O'zgarishlar:** Qizil Armiya aralashuvi bilan 1920-yil fevralda Xiva xonligi tugatilib, Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi (XXSR), 1920-yil sentabrda Buxoro amirligi ag'darilib, Buxoro Xalq Sho me'ro Respublikasi (BXSR) tuzildi.

TAQQOSLAMA TAHLIL JADVALI

Tahlil Mezonlari	Buxoro Amirligi (XIX a. oxiri – XX a. boshi)	Xiva Xonligi (XIX a. oxiri – XX a. boshi)
Siyosiy Maqomi	Rossiya imperiyasi protektorati (1873)	Rossiya imperiyasi protektorati (1873)
Siyosiy Nazorat	Buxorodagi Rossiya Imtiyozli Siyosiy Agentligi	Amudaryo bo'limi va Turkiston general-gubernatori
Jadidchilik Tashkilotlari	"Tarbiyai atfol", "Yosh buxoroliklar" partiyasi	"Yosh xivaliklar" partiyasi
Islohotchilik Urunishlari	1917-yilgi Apror namoyishi va demands	Islomxo'ja islohotlari, 1917-yilgi Manifest va Majlis
Ichki Ziddiyatlar	Dehqonlar g'alayonlari, mutaassib va jadidlar toqnashuvi	O'zbek-turkman nizolari, Junaidxon diktaturasi
Tugatilish Sanasi	1920-yil 2-sentabr (BXSR shakllanishi)	1920-yil 2-fevral (XXSR shakllanishi)

XULOSA (CONCLUSION)

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi va Xiva xonligi **tashqi mustamlakachilik va ichki feodal-mustabdod inqirozi** iskanjasida qolgan edi. Biroq ushbu og'ir sharoitda shakllangan **Jadidchilik harakati** jamiyatda milliy o'zlikni anglash, ta'limni modernizatsiya qilish va davlat tuzumini respublika va konstitutsiyaviy asosga o'tkazish g'oyalarini ilgari surdi.

Dastlabki bosqichda amirlik va xonlik tugatilib respublikalar tuzilgan bo'lsa-da, keyinchalik bu tuzumlar sovet imperiyasi tomonidan to'liq jilovlandi. Shunga qaramay, mazkur davrdagi ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy kuraishlar kelajakdagi Milliy Mustaqillik g'oyasining tamal toshini qo'yib berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ayni, S. (1992). Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar. Toshkent: Fan.
2. Fitrat, A. (1918). Buxoro Mirrixi va uning Ahvoli. Toshkent.
3. Xo'jayev, F. (1926). Buxoro Inqilobining Tarixiga Materiallar. Toshkent.
4. Rajabov, Q., Zamonov, A. (2017). O'zbekiston Tarixi (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari). Toshkent: Sharq.
5. Ergashev, B. (1999). Jadidchilik va Buxoroda Siyosiy Harakatlar Tarixidan. Toshkent: Ma'naviyat.
6. Ziyoev, H. (2001). O'zbekiston Mustaqilligi va Olg'a Siljish Yo'lidagi Kurashlar Tarixi. Toshkent: Sharq.